

УДК 94:341.485](477.411)“1932/1933”
DOI: <http://>

КИЇВ В УМОВАХ ГЕНОЦИДУ 1932–1933 рр.

Іван ПЕТРЕНКО

Національний музей Голодомору-геноциду
Відділ досліджень геноциду, злочинів проти людяності
та воєнних злочинів
вул. Лаврська 3, Київ, 01015, Україна
E-mail: ivanpetrenko753@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>

У статті на основі наукової літератури, широкого кола опублікованих та архівних документів, спогадів очевидців досліджено життя Києва в умовах здійснення сталінським тоталітарним режимом “другого комуністичного штурму” та геноциду українців у 1932–1933 рр.

“Другий комуністичний штурм” кінця 1920-х – початку 1930-х рр. особливо болісно позначився на аграрному секторі радянської України. Було завдано катастрофічного удару по селянському індивідуальному господарюванню, що зрештою призвело до соціально-економічного знищення приватного агровиробника. Селян-власників силоміць поставили в умови голодного виживання та безальтернативності колгоспної системи. Отже, багато колишніх фермерів змушені були шукати кращої долі у великих містах і на численних індустріальних будівництвах. Значного розмаху відхід селянства до міст досяг у роки Голодомору-геноциду, коли цілі родини прагнули втекти з охопленої штучним голодом сільської місцевості.

Не був винятком у цьому контексті й Київ, куди голодуючі хлібороби намагалися дістатися всіма можливими способами, аби потрапити до київських ринків, продовольчих крамниць, церков тощо. У свою чергу компартійно-радянська влада застосовувала різноманітні заходи, щоб не допустити напливу голодуючих до районів міста. Українці, які прибували до Києва із вражених голодом територій, з огляду на тривале недоїдання та пов’язані з ним супутні хвороби, масово гинули на київських вулицях, з яких міські комунальні служби щоденно забирали десятки та сотні тіл померлих і хоронили їх на кладовищах, у приміських зонах тощо. Величезна смертність дорослого населення у свою чергу спричинила стрімке зростання дитячої безпритульності. Багато з дітлахів гинули в міських колекторах-карантинах і дитячих будинках, які не були пристосовані для забезпечення нормального життя та харчування. Водночас у вкрай важких продовольчих і матеріально-побутових умовах існували самі мешканці Києва, особливо київські робітники, службовці, студенти, творча інтелігенція та навіть представники пануючої комуністичної партії. Характерним підтвердженням впливу геноцидної політики комуністичного режиму на населення Києва був канібалізм, випадки якого фіксувалися у місті. До того ж величезна смертність, антисанітарія, розлад роботи комунальних служб і системи медичного забезпечення спричинили у місті спалах інфекційних захворювань, що так само були причиною численних смертей.

Ключові слова: Київ, Голодомор, голод, комуністичний режим, геноцид, селяни.

Постановка проблеми. Потреби форсованої індустріалізації та криза хлібозаготівель кінця 1920-х рр. підштовхнули Йосифа Сталіна і його партійних поплічників до згортання НЕПу та здійснення в СРСР (передусім у сільському господарстві) чергового комуністичного штурму. Ця політика особливо болісно вдарила по Україні, як ключовому агропродукуючому регіону Радянського Союзу. Постає завдання ліквідувати ринок і товарно-грошові відносини, а також

приватного сільгоспвиробника, позбавивши його власності на засоби виробництва, економічної самостійності та примусово залучивши до підконтрольних державі колективних господарств. Відтак, політикою “розкуркулення”, непомірними хлібозаготівлями і податками, карально-репресивними акціями селянам-одноосібникам створювалися нестерпні умови існування. Це, зрештою, призводило до їхнього цілковитого зубожіння та згортання індивідуальної господарської діяльності.

На цьому тлі відзначалося наростання відтоку селян, які не бажали потрапити в колгоспне кріпацтво, до міст і робітничих селищ. Вони прагнули уникнути голоду та злиденності, знайшовши роботу на одному з індустріальних об’єктів, що вже функціонували або розбудовувалися в ході виконання першого п’ятирічного плану (1928/29–1932/33 госп. роки). Це давало надію на отримання хлібної картки та грошової платні. Показовою в цьому контексті є історія родини Мегедів, представник якої Микола Мегедь згадував: “На той час нас вважали сім’єю середняків – були не багатими і не бідними [...] Батька мого розпочала переслідувати влада, а після того як на нього напали і жорстоко побили, він утік до Києва, де і влаштувався автомеханіком в гаражі [...] 1.02.1930 р. мій батько перевіз усю родину з села до Києва, а саме до Святошина, де ми і зустріли голод. Нам пощастило, що батько працював у гаражі і нам видавали картки, кожну можна було обміняти десь на 400 грам хліба”¹.

Подібне свідчення залишила Уляна Власенко. Її родину в 1930 р. “розкуркулили” й вона, разом із матір’ю, сестрою та братами, поїхала до Києва шукати роботу (працювала тривалий час на заводі ім. Лепсе)².

Зі свого боку київський партієць Дмитро Заволока (був партійним слідчим у Київській обласній контрольній комісії, начальником відділу культури і пропаганди Ленінського районного партійного комітету м. Києва) у своєму щоденнику в березні 1932 р. занотував: “Народ з сіл, з колгоспів, повально тікає, перекочовує до міст, до заводів, новостроек, шахт. Гонить не бажання мати легкий хліб, а бажання позбутися загрози голоду і знайти людське рівноправне життя”³.

Втеча селян до міст особливо посилилася із першими спалахами голоду, що охопив радянську Україну вже на початку 1932 р. та був наслідком непомірних хлібозаготівель з врожаю 1931 р. Як свідчив кваліфікований робітник чеського походження, який був прихильником комуністичної ідеології та проживав в УСРР упродовж 1928–1933 рр.: “Бачучи, що збіжжя з села йде до міста, селяни масово мандрують до міст у надії знайти там шматок хліба. Але марно [...] І виснажені голодом вмирають на вулицях”⁴.

¹ *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*, упорядник Юрій Мицик, 4. (Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007), 99.

² *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*, 4, 103.

³ “Щоденник партійця Дмитра Заволоки”, *“Репресовані” щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні*, за редакцією Ярослава Файзуліна. (Київ: Фенікс, 2018), 196.

⁴ “*Ми б’ємо в Великий дзвін...*”. *Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України*, керівник колективу упорядників Наталя Маковська. (Київ: “Горобець”, 2008), 45.

Свого апогею міграція хліборобів до урбанізованих населених пунктів досягла у 1932–1933 рр., коли сталінським режимом за допомогою штучного голоду та репресій було організовано геноцидне знищення частини української нації. Як виснував тогочасний консул Королівства Італія в Харкові Серджо Граденіго: “шляхом безжалюгідних конфіскацій [...] московський уряд влаштував не те що голод, бо це мало сказати, а повний брак будь-яких засобів до існування на українському селі”⁵. Саме Київ став одним із тих центрів тяжіння, до якого прагнули потрапити виснажені голодом, хворобами та комуністичним терором українці з сільської місцевості. Водночас життя самих киян в умовах “комуністичного достатку” не було райдужним і повсякчас наражалося на важкі продовольчі та матеріально-побутові труднощі, що змушували вести перманентну боротьбу за виживання.

Аналіз досліджень. Тема Голодомору є однією з ключових у сучасній українській історіографії. Їй присвячено тисячі наукових і науково-популярних праць. На сьогодні досить ґрунтовно вивчено соціально-економічне, політичне, культурне життя українського села в умовах сталінського комуністичного штурму та геноциду. Водночас залишається чимало білих плям і прогалин у дослідженні відповідних процесів у тогочасних містах радянської України, зокрема Києва. На жаль наукова розробка даної теми не є багатоманітною.

Одну з перших спроб з’ясувати обставини існування Києва в роки Голодомору-геноциду здійснив у своєму краєзнавчому, науково-популярному дослідженні Сергій Вакулишин, який зібрав та проаналізував спогади мешканців Києва про період 1932–1933 рр. та залучив раніше неопубліковані архівні документи, що дали змогу більш глибоко осмислити означену історичну проблему⁶.

Комплексний, фаховий аналіз життя Києва та приміської смуги в переддень та під час Голодомору (з акцентуванням на проблемах адміністративно-територіального устрою, функціонування карткової системи продовольчого розподілу, роботи “торгзінів”, стану епідемічної ситуації, дитячої безпритульності, способів виживання та масової смертності) здійснили у своїх наукових розвідках Василь Марочко, Валентина Борисенко, Ольга Мовчан, Андрій Іванець, Іван Петренко⁷. Огляд трагічних сторінок історії Києва у 1932–1933 рр., у світлі аналізу

⁵ *Листи з Харкова: голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки*, упорядник Андреа Граціозі. (Харків: Фоліо, 2007), 158.

⁶ Сергій Вакулишин, *Голодова катастрофа в Києві*. (Київ: Геопринт, 2005), 80.

⁷ Василь Марочко, “Територія і населення Києва та приміської смуги”, *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, відповідальний редактор Василь Марочко. (Київ: Фенікс, 2008), 11–15; Василь Марочко, “Голодна смерть на вулицях Києва”, *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, відповідальний редактор Василь Марочко. (Київ: Фенікс, 2008), 29–36; Василь Марочко, Ольга Мовчан, “Епідемія тифу – наслідок Голодомору”, *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, відповідальний редактор Василь Марочко. (Київ: Фенікс, 2008), 37–47; Василь Марочко, “Торгсини Києва: хліб за золото” *Національна книга пам’яті*

документів Державного архіву м. Києва, провели Ірина Дубок та Олександр Панченко⁸. В їхній роботі, зокрема, наводяться ключові фонди, документи яких розкривають становище Києва та приміської смуги в часи кремлівської геноцидної політики, а також розглядається їх основний зміст.

Окреме дослідження щодо впровадження та функціонування на зламі 1920-х–1930-х рр. в Українській соціалістичній радянській республіці (УСРР) (у тому числі і в Києві) радянської карткової системи на хлібопродукти зробив Віктор Шарпаций⁹. Історія діяльності торговельної мережі “Торгсину” в Києві в голодоморні роки частково розкрита у проблемно-тематичних дослідженнях Миколи Гороха та Ольги Мельничук¹⁰.

Мета статті: на основі наукової літератури, широкого кола архівних і опублікованих документів, спогадів сучасників тих подій, залучаючи загальнонаукові (історичний, системний, ретроспективний) та спеціальні методи пізнання, дослідити життя Києва в умовах, коли комуністичний тоталітарний режим на чолі зі Сталіним вчиняв злочин геноциду щодо української нації.

Виклад основного матеріалу. У лютому 1932 р. Київ став адміністративним центром утвореної в той час Київської області (столицею УСРР був Харків). Як підкреслив дослідник теми В. Марочко: “Місто Київ [...] залишалося агро-індустріальним та культурно-освітнім центром, яке не відчувало на собі пафосу сталінської індустріалізації, якщо порівнювати з промисловим Донбасом, Харковом, Дніпропетровськом. Оточений сільським населенням, а також будучи кустарно-ремісничим центром, Київ жив селом, а селяни приміської смуги жили містом”¹¹.

У переддень Голодомору міська система влади та адміністративно-територіальний устрій Києва залишалися розбалансованими. Діяло декілька цілком різних районувань, що не були пов’язані між собою, навіть у межах одного й того ж відомства. Існували районування по лінії міліції, народного суду, споживчої кооперації, охорони здоров’я тощо. Зокрема, було 10 районів міліції: Центральний,

жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ, відповідальний редактор Василь Марочко. (Київ: Фенікс, 2008), 58–65; Валентина Борисенко, “Голодомор 1932–1933 років у місті Києві та передмісті”, *Етнічна історія народів Європи* 25, (2008): 5–14; Андрій Іванець, Іван Петренко, “Київ у роки Голодомору-геноциду (1932–1933 рр.)”, *Український селянин* 25, (2021): 94–101.

⁸ Ірина Дубок, Олександр Панченко, “Документи Державного архіву міста Києва про Голодомор 1932–1933 років”, *Винищення голодом. Пам’ять нації: збірник наукових статей та доповідей учасників круглого столу до 85-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні 20 листопада 2018 року*. (Київ: Логос, 2020), 52–60.

⁹ Віктор Шарпаций, “Функціонування в Україні карткової системи забезпечення населення хлібопродуктами: 1929–1935 рр.”, *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України* 1 (61), (2012): 137–143.

¹⁰ Микола Горох, *Золото – державі! Торгсину в радянській Україні, 1931–1936*. (Київ: НРЕС PRESS, 2020), 320; Ольга Мельничук, “Система ВУК «Торгсину» на Київщині: організаційна структура”, *Питання історії України*, 12, (2009), 264–267.

¹¹ Василь Марочко, “Територія і населення Києва та приміської смуги”, 15.

Бульварний, Ленінський, Раковський, Петрівський, Сталінський, Солом'янський, Святошинський, Броварський, Куренівський, Жовтневий¹².

Бажаючи унормувати ситуацію, Київська міська рада 9 жовтня 1932 р. постановила утворити в місті 4 районні ради за територіальною ознакою: Жовтневу, Ленінську, Сталінську та Петрівську. 10 листопада 1932 р. це рішення було затверджене президією Київського облвиконкому. До меж Жовтневої райради мали увійти такі місцевості, як: Святошин, Жуляни, Лук'янівка, території Єврейського (Євбаз) та Сінного ринків. До Ленінської райради: Печерськ, Саперні дачі, Чорний Яр, Теличка. До Сталінської: Деміївка, Солом'янка, залізничний вокзал та частина міста, що до нього прилягала. Петрівська райрада мала об'єднати Пушу-Водицю, Куренівку, Поділ, Труханів острів, Микільську, Передмістну та Кухмістерську Слобідки, Дарницю¹³.

16 травня 1933 р. листопадову постанову Київського облвиконкому було погоджено секретаріатом ВУЦВК та передано на розгляд президії цього найвищого в республіці законодавчого органу¹⁴. Вже 20 травня 1933 р. президія постановила “дозволити Київській міській раді утворити у м. Києві чотири міські районні ради в межах, що їх ухвалив облвиконком”. Визначалося, що міськрада може провести дотермінові вибори депутатів райрад після закінчення весняної посівної кампанії¹⁵.

Станом на 1 травня 1931 р. у кордонах вищезгаданих райрад загалом проживало 565 407 осіб. До їх числа не увійшли військові частини Державного політичного управління (ДПУ) та працівники окремих заводів¹⁶. Також не було враховано населення приміської смуги, яка фактично підпорядковувалася Київській міській раді та складалася з низки сіл і хуторів, що густо оточували

¹² Світлана Архипова, “Адміністративно-територіальний поділ Києва в ХХ ст.”, *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*, 4. (Київ: Інститут історії України, 2010), 184; Світлана Архипова, “Зміни в адміністративно-територіальному устрої Києва у 20–30-х роках ХХ ст.”, *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*, 6. (Київ: Інститут історії України, 2012), 205.

¹³ “Доповідна записка про утворення в м. Києві міських районних рад”, Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 1 (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК), оп. 9, спр. 100 (Витяги з протоколів і постанови Президії ВУЦВК та матеріали до них про утворення нових районів та інших адміністративно-територіальних одиниць, списки районів і міських рад УСРР, райвиконкомів, райшляхвідділів. Інструкція про права і обов'язки сільських виконавців), арк. 10.

¹⁴ “Постанова Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету з 16 травня 1933 року”, Державний архів міста Києва (далі – ДАК), ф. Р-1 (Київська міська рада народних депутатів та виконавчий орган Київської міської ради депутатів (Київська міська державна адміністрація), оп. 1, спр. 4554 (Проект статуту, положення про Міськради, постанови ВУЦВК та Облвиконкому та інші матеріали про утворення райрад у м. Києві), арк. 76; “Проект постанови Секретаріату Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 10 травня 1933 р.”, ЦДАВО України, ф. 1, оп. 9, спр. 100, арк. 12.

¹⁵ “Витяг із протоколу засідання Президії з 20 травня 1933 року”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4554, арк. 77.

¹⁶ “Доповідна записка про утворення в м. Києві міських районних рад”, ЦДАВО України, ф. 1, оп. 9, спр. 100, арк. 11.

Київ. З початком суцільної колективізації під контролем міськради перебувало понад 100 колгоспів приміської смуги, а також понад 30 радгоспів, що були закріплені за промисловими об'єктами Києва¹⁷.

У роки Голодомору-геноциду до Києва намагалися потрапити численні групи українських селян, насамперед з приміської смуги та районів Київської області, що були охоплені організованим Кремлем штучним голодом. Навесні 1932 р. у листі до Сталіна київський партієць П. Смирнов писав: “[...] подивіться на село не в Росії, а ось тут, в Україні, хоча б Київській області. Я два дні тому приїхав із села, їх виробничу діяльність забезпечували 68684, як через кожні 2–3 сажні по дорозі лежать дохлі коні, й їх селяни ріжуть по шматку та їдять. Боляче дивитися на тих нещасних дітей і жінок, які пропадають з голоду, які очікують, що з Москви батько привезе один–два буханці хліба, оскільки всі їдуть в Москву, Ленінград, Мінськ за хлібом”¹⁸.

У травні 1932 р. Київський облвідділ ДПУ УСРР у своєму робочому зведенні навів інформацію про висловлювання українського режисера Олександра Довженка щодо тогочасної ситуації в Україні. Зокрема, він наголошував: “Село гине. Вмирає. Голодують. Нічого їсти. Під Києвом в одному із сел повстання [...] Комисари в Москві жірують [...] Пир во время чуми”¹⁹. Продовольча ситуація в Київській приміській смузі була вкрай складною, особливо загострившись взимку–навесні 1933 р. Скажімо, у січні 1933 р. у селі Жуляни ДПУ фіксувало численні випадки голодування та захворювань на ґрунті недоїдання та споживання в їжу сурогатів. У документах органів держбезпеки повідомлялося: “Голодують здебільшого вдови, обтяжені великими сім'ями, непрацездатні люди похилого віку і, в окремих випадках, бідняки-одноосібники та колгоспники. Відзначено такі випадки: Кравченко П. О., активна колгоспниця, ударниця, із припиненням громадського харчування у колгоспі, не маючи інших засобів для існування, голодує. Проценко Г. В., колгоспник-бідняк, обтяжений великою непрацездатною родиною, голодує. Відзначено низку аналогічних фактів з боку одноосібників. За останні дні, через похолодання, посилилися факти голодування у с. Жуляни. Окремі бідняки, не маючи взуття та теплого одягу, не в змозі вийти на підробітки”²⁰.

¹⁷ Валентина Борисенко, “Голодомор 1932–1933 років у місті Києві та передмісті”, 6.

¹⁸ “Зведення з листів, що надіслані до ЦК ВКП(б) – т. Сталіну й ЦК КП(б)У”, *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, упорядник Руслан Пиріг. (Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007), 135–136.

¹⁹ *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*, упорядкування Валентина Борисенко, Василь Даниленко та ін. (Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008), 290.

²⁰ “Спецсообщение Киевского облотдела ГПУ УССР о голоде. 20 января 1933 г.”, *Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т. Т. 2. Июль 1932 – июль 1933*, ответственный составитель Виктор Кондрашин. (Москва: МФД, 2012), 646.

За даними, наведеними С. Вакулишином, видно, що населення Жулян в 1932 р. становило 2540 чоловік, а внаслідок голоду-геноциду загинуло 330 осіб (13% від усієї людності)²¹.

Щоб дістатися Києва селяни часто йшли пішки, рідше їхали на возах, послуговувалися залізницею або навіть річковим транспортом²². Намагаючись стримати потік голодного селянства до Києва, компартійно-радянська влада виставляла на дорогах загороджувальні заони із співробітників міліції та ДПУ. Проводилися рейди на залізничному вокзалі та річковій пристані тощо.

З цього приводу консул Німеччини в Києві Андор Генке зазначав, що забезпечення міських жителів у радянській державі завжди було кращим, ніж сільських. Тому багато селян тікало до Києва, після того як їхні продовольчі запаси вичерпувалися. За словами консула, вони сподівалися, що в місті зможуть протриматися і вижити. Водночас він констатував неспроможність міліції стримати селянські маси на межі міста²³.

Очевидиця тих подій Ганна Кочубей, згадувала: “Я бачила велику масу голодуючих селян, які з останніх сил йшли до Києва. Вони чомусь прагнули потрапити до центру, їх багато було на таких вулицях, як Червоноармійська, Ленінська [...] Бачила, як мертві пухлі люди лежали на вулицях, у них була водянка, з трупів сочилася вода, біля них було багато мух. Приїжджала вантажівка – “тритонка”, трупи грузила в кузов і кудись везли. Потім на околицях Києва поставили застави, які не пускали людей з сіл до міста [...] Але все одно вони йшли до міста і йшли”²⁴.

У листі комсомольця Г. Ткаченка до генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора про економічні труднощі на селі та політичний настрій населення від 18 червня 1932 р. наголошувалося, що в Києві попід будинками сиділи та просили хліба цілі селянські сім’ї, опухлі з голоду. Це були переважно колгоспники, які мали согні трудоднів²⁵.

Багато селян прибували потягами на київський Центральний залізничний вокзал (сучасна будівля якого була добудована й відкрита у 1932 р.). Однак часто не могли залишити його територію, оскільки рух із вокзалу в місто блокувався патрулями міліції. Як свідчила Марія Руденко, яка тоді працювала на Київському машинобудівному заводі ім. Артема на посаді інженера-конструктора: “Знаю, що людей, які приїздили до Києва, у місто не пускали.

²¹ Сергій Вакулишин, *Голодова катастрофа в Києві*, 73.

²² “Витяг з інформаційного бюлетеня РАТАУ про посилення спекуляції сільгосппродуктами в умовах голоду”, *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, 835.

²³ Andor Hencke, *Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936*. Mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. (München: Ukrainische Freie Universität, 1979), 19.

²⁴ *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*, 2. (Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2004), 102.

²⁵ “Лист комсомольця Г. Ткаченка до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про економічні труднощі на селі та політичні настрої населення”, *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, 211.

Вони змушені були проживати на території вокзалу²⁶. Інший очевидець В. Садковський пригадував, що минаючи привокзальну площу, бачив як групу сильно виснажених молодих осіб було оточено міліцією²⁷.

Таким чином, на залізничному вокзалі та привокзальній площі в роки Голодомору було значне скупчення змучених тривалим голодуванням і хворобами людей. Тамара Білоконь відзначала, що “вся площа перед вокзалом була заповнена опухлими від голоду людьми. Вони лежали прямо на брукувці, деякі були зовсім байдужі”²⁸. Багато з них щодня помирали, так і не отримавши допомоги. За твердженням Тамари Дисько, коли вона увійшла до приміщення вокзалу, то побачила багато мертвих людей²⁹. Водночас Петро Сиченко констатував, що їх підбирали представники міських комунальних служб³⁰. Наприклад, у польському розвідувально-дипломатичному звіті щодо ситуації в радянській Україні від 6 червня 1933 р. повідомлялося, що одного ранку з території вокзалу було вивезено чотири вантажівки з тілами померлих та умираючих від голоду. Підкреслювалося, що це відбувалося щоденно³¹.

Маємо наголосити, що компартійно-радянська влада, бажаючи стримати міграцію селян до міст, а також прикріпити їх до поселень і колгоспів, вже наприкінці 1932 р. ввела на всій території СРСР паспортну систему. У союзній постанові від 27 грудня 1932 р. зазначалося, що паспорти вводилися: “з метою покращення обліку населення міст, робітничих селищ та новобудов і розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов’язаних з виробництвом та роботою у закладах і школах, та не зайнятих суспільно корисною працею (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також з метою очищення цих населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших антисупільних елементів”³².

Першочергово забезпечували паспортами населення ключових міст Союзу, у тому числі й Києва. Відтак паспорт став єдиним документом, що засвідчував особу. Без нього селяни не мали змоги придбати транспортні квитки або залишити місце свого проживання та переїхати до міста чи іншого регіону без дозволу місцевих органів влади. Самочинний виїзд карався грошовим штрафом, а повторне порушення встановлених правил передбачало кримінальну відповідальність.

²⁶ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ, відповідальний редактор Василь Марочко. (Київ: Фенікс, 2008), 263.

²⁷ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ, 275.

²⁸ Там само, 302.

²⁹ Там само, 260.

³⁰ Лідія Коваленко, Володимир Маняк, 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. (Київ: Радянський письменник, 1991), 242.

³¹ Роберт Кушнеж, “Документи польської дипломатії про Голодомор”, *Український історичний журнал* 6, (2008): 209.

³² Тамара Вронська, Станіслав Кульчицький, “Радянська паспортна система”, *Український історичний журнал* 3, (1999): 38.

Постановою президії Київської міськради від 11 березня 1933 р. було визначено розпочати видачу паспортів у Києві з 1 квітня 1933 р, а на п'яти підприємствах: “Ленкузня”, Червонопрапорний завод (“Арсенал”), “Більшовик”, КПВРЗ (Київський паровозовагоноремонтний завод) та “Київ-Одяг”, з 15 березня того ж року³³.

А втім, процес забезпечення київського населення відповідними документами йшов із значними складнощами та затримками. Вже на нараді щодо паспортизації при Київській міськраді, яка відбулася 25 травня 1933 р., констатувалося, що “паспортизація проходить погано, дуже повільними темпами”. На той момент мешканцям Києва було видано 170 тис. паспортів, хоча мали роздати 450 тис. Початково передбачалося закінчити паспортизацію до 10 червня 1933 р., однак міська влада не встигала вкластися у заплановані терміни. Головними причинами відставання було визначено “відсутність живого і конкретного керівництва та практичних вказівок з боку обласного управління міліції й паспортного відділу, неправильний підбір штату, незабезпеченість технічними працівниками”. Принагідно зазначимо, що значній кількості мешканців Києва радянська влада відмовляла під різними приводами у видачі паспортів. На кінець травня 1933 р. було відмовлено 2200 особам. З них 1200 чоловік подали апеляцію, вважаючи таке рішення безпідставним³⁴.

Вже у квітні 1933 р. побачила світ постанова Київського обкому партії, якою вводилася заборона усім громадянам, які мешкали в Київській області, на в'їзд до Києва без спеціального дозволу міськрад, районних виконавчих комітетів, сільрад, керівників підприємств і різних організацій. Пропонувалося дирекції Південно-Західної залізниці встановити на всіх станціях жорсткий контроль за пасажирами, аби не допускати в потяги осіб без квитків. Дніпровське держпароплавання було зобов'язане проводити відповідні акції на водному транспорті³⁵.

Згодом, у червні 1933 р., постановою секретаріату Київського обкому КП(б)У “Про очищення Києва від жебрацьких та бродяжних елементів” вчергове категорично заборонявся продаж квитків як по залізничному, так і водному транспорту до Києва та найближчих до нього станцій і пристаней в радіусі 50 км. Виняток робився лише для осіб, які їхали до Києва на підставі спеціальних довідок, виданими сільрадами, з точним вказанням персональних даних, місця відрядження, мети й терміну поїздки. Доручалося керівництву залізниці та органам ДПУ забезпечити систематичний контроль за продажом квитків, не допускаючи порушення встановленого порядку відпуску проїзних документів.

³³ “Постанова президії Київської міськради XI-го скликання”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5304, арк. 1.

³⁴ “Стенограма наради в справі паспортизації при Київській міськраді”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5304, арк. 28.

³⁵ “Постановление бюро Киевского обкома КП(б)У о запрете въезда в г. Киев из городов и сёл Киевской области”, *Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т. Т. 2. Июль 1932 – июль 1933*, 387–389.

Спеціальні групи повинні були виловлювати осіб, які їхали до Києва без квитків, мали знедолений вигляд. Також передбачалося проводити обстеження товарних потягів. Представникам міліції та ДПУ наказувалося ретельно перевіряти прибулих на київський вокзал та пристань, не допускаючи просочування до центральних районів міста голодуючих (у документах їх іменували бродяжним, жебракуючим елементом). Заразом встановлювалася посилена охорона шосейних доріг і блокувався в'їзд у місто без дозвільних документів. Міськрада зобов'язала всіх водіїв вантажних машин, у тому числі військових, зупиняти автотранспорт для перевірок наявності небажаного соцементу. Таким чином велася посилена боротьба із перевезенням людей за так званій “калим”. Також мав стримуватися рух голодуючих до центральних районів Києва приміськими трамваями³⁶.

Аналізуючи проблему продовольчо-побутового життя киян напередодні та під час Голодомору, маємо зацентувати, що для переважної більшості з них воно було вкрай зубожілим (як і для багатьох мешканців решти міст радянської України). Ще на початку 1929 р., з огляду на брак хліба та систематичні перебої з його постачанням у міста, потреби індустріалізації, а також прагнення режиму ліквідувати ринок та запровадити комуністичну систему розподілу продовольства (в контексті побудови держави-комуни), для містян було введено карткову систему розподілу хліба. Картки видавалися лише тим, хто працював у державному секторі економіки, а також їхнім непрацюючим членам родини (утриманцям). Їх можна було реалізувати у державних або кооперативних магазинах, які фактично перетворилися на закриті розподільники, до яких були прикріплені ті чи інші підприємства та організації. Кожна група споживачів могла купити товари лише у “своєму” розподільнику, який був недоступний для представника іншої групи. Вхід до розподільника дозволявся лише за наявності відповідних документів. Отож, мета карткової системи полягала в забезпеченні споживання робітників та службовців завдяки зменшенню витрати хліба для постачання “непролетарського населення”³⁷.

Згодом картки поширилися на інші продовольчі товари, такі як цукор, чай, м'ясо, масло, крупи тощо, а також побутові речі. Поза державною системою централізованого забезпечення залишалися селяни, а також “нетрудові елементи”, до яких, зокрема, належали священники, торговці, домогосподарки молодші 56 років (вік виходу на пенсію), особи, які були позбавлені виборчих прав – “позбавленці”³⁸.

³⁶ “Постановление секретариата Киевского обкома КП(б)У «Об очистке Киева от нищенских и бродяжных элементов» 25 июня 1933 г.”, *Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т. Т. 2. Июль 1932 – июль 1933*, 723–724.

³⁷ Елена Осокина, *За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941*. (Москва: Новое литературное обозрение, 2022), 95, 123, 150–151.

³⁸ Евгений Кринко, Ирина Тажикина, Татьяна Хлынина, *Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций*. (Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2011), 155.

Оскільки Київ не вважався індустріальним центром, його становище було значно гіршим, аніж осередків промислової розбудови. Ще у травні 1930 р. голова Київського виконкому Юрій Войцехівський писав наркомові зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР Анастасу Мікояну: «Києву як неіндустріальному центру доводиться дуже важко. М'яса ми не видаємо по карткам нікому ось вже другий тиждень, риби нам не завозять, картопля закінчується [...] Продовольче становище Києва стоїть на межі великих ускладнень»³⁹.

За словами історикіні Ольги Мовчан, згорання приватної торгівлі у містах не компенсувалося розвитком кооперативної мережі. В умовах руйнації ринкових відносин наприкінці 1920-х рр. кооперативи не могли впоратися із завданням безперебійного товарозабезпечення споживачів. Зменшення товарообігу негативно позначилося на постачанні міського населення навіть у провідних торговельних центрах УСРР. Наприклад, у Києві, де завіз основних споживчих товарів скоротився на 30% (з 228,4 тис. т до 158,1 тис. т), сальдо сільськогосподарських – зменшилося на 41% (з 178 тис. т до 105 тис. т), у тому числі по хлібофуражу – на 48%, інших продуктах рослинного походження – на 41% та по м'ясу – на 25%⁴⁰.

У Києві відзначалися систематичні перебої та скорочення хлібного постачання. У січні 1932 р. президія міськради, взявши до уваги повідомлення Наркомпостачу, Вукоспілки та «Союзхліба» щодо зменшення норми споживання хліба, вирішила урізати її на 100 г (з 400 до 300 г) для службовців 2-го та 3-го списків постачання, а для окремих категорій на 200 г (з 600 до 400 г). Також було знижено на 100 г норму забезпечення студентів і дітей⁴¹.

Вже 14 лютого 1932 р. президія констатувала зменшення обсягу хлібопостачання для потреб населення Києва на лютий 1932 р. у порівнянні з січнем на 150 т, а для громадського харчування – на 50%⁴². І це відбувалося в той час, коли значні обсяги хлібопродуктів розкрадалися відповідальними посадовими особами. На початку лютого 1932 р. очільники міськради розглянули матеріали про хлібну корупцію та констатували, що організації, яким було доручено керувати, контролювати та організовувати постачання хліба, «[...] не забезпечили справжньої настирливої боротьби з неощадним витрачанням хліба. Через їх бездіяльність сталося злочинне марнотратство державного хлібного фонду й одверте розкрадання його»⁴³.

³⁹ «Службная записка председателя Киевского исполкома Войцеховского наркому внешней и внутренней торговли СССР А. И. Микояну о продовольственном обеспечении Киева», *Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т. Т. 1. 1929 – июль 1932*, ответственный составитель Виктор Кондрашин, в 2 кн., кн. 1. (Москва: МФД, 2011), 230.

⁴⁰ Ольга Мовчан, *Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2011), 275.

⁴¹ Василь Марочко, «Торгсини Києва: хліб за золото», 59.

⁴² «Протокол засідання президії Київської міськради про зменшення норми постачання хліба киянам», *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, 122.

⁴³ «Протокол №78 звуженого засідання Президії Київської міськради з 7 лютого 1932 року», ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 3880, арк. 8.

Попри всі труднощі, що виникали через нормоване продпостачання, все ж у Києві було значно більше можливостей (на відміну від сільської місцевості) дістати продукти харчування, хоч і за значно завищеними цінами. Зокрема, це можна було зробити на численних ринках. Приміром, у Києві працював Галицький ринок (народна назва Єврейський базар або Євбаз, розташовувався в районі Галицької площі), Сінний (знаходився на місці сучасної Львівської площі), Житній, Володимирський, Деміївський, Бессарабський та ін.

Тому селяни, яким вдавалося прорватися до міста через кордони силовиків, прагнули потрапити на згадані торговища, аби купити продукти харчування чи обміняти їх на свої пожитки. Олена Лиськівська пригадувала, що на базарах, зокрема на Бессарабському, селяни обмінювали фактично за безцінь багато вартісних речей, навіть таких, що мали історичну, культурну цінність та передавалися в українських родинах від покоління до покоління. Примітний спогад про ситуацію біля Євбазу в роки Голодомору навела киянка В. Левітська: “Жила моя родина тоді біля Галицького базару [...] Пам’ятаю: натовпи голодних, опухлих людей з села, вони на ходу помирали і трупи валялися скрізь – люди похилого віку, дорослі і діти. Пам’ятаю: безпритульні діти виривали хліб з рук, отриманий по картках. У моєї мами теж двічі відняли цю маленьку пайку хліба”⁴⁴.

Сподіваючись отримати милостиню голодуючі часто юрбилися біля численних київських храмів, які не були ще закриті або знищені більшовиками. Мешканка Києва Євгенія Селіцка зазначала, що в районі сучасного Національного мистецького палацу “Україна” на початку 1930-х рр. розташовувався Володимирський ринок і церква, “куди йшли голодуючі з сіл в надії на виживання”⁴⁵.

Часто храмові приміщення та подвір’я ставали локаціями, куди міські служби звозили трупи та вмираючих від тривалого голодування людей. Наприклад, підібраних на вулицях Подолу померлих і непритомних звозили до тамтешньої Воскресенської церкви в провулку Хорива (зруйнована комуністами в 1935 р.; на її місці збудовано чотириповерховий житловий будинок). Свідок Голодомору Галина Афанасьєва розповідала, що навколо цієї церкви вирили глибокий рів, в який періодично скидали тіла, якими він наповнювався⁴⁶. Це підтверджував і Микола Овчарук, згадуючи, що до церкви “з підвід і машин зносили трупи селян і складали в штабелі”⁴⁷.

Численні групи селян, а також киян, щодня вистоювали величезні черги до продовольчих магазинів. Так, Г. Садковський пригадував, що черга до хлібної крамниці на вулиці Жилянській (у той час вулиця ім. Жаданівського) “була такою довгою, що її кінця не було видно”⁴⁸. У рапорті одного з співробітників польської

⁴⁴ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ, 267.

⁴⁵ Там само, 263.

⁴⁶ Там само, 268.

⁴⁷ Лідія Коваленко, Володимир Маняк, 33-й: голод, 353.

⁴⁸ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ, 275.

розвідки повідомлялося, що в Києві спостерігалися постійні черги перед хлібними крамницями, які формувалися в основному із селян. Навіть навесні 1934 р., виїжджаючи з Києва в різних напрямках, він бачив ціле паломництво селян, що йшли до міста за хлібом⁴⁹.

Черги в Києві особливо посилювалися з квітня 1933 р., коли було дозволено так званий комерційний продаж хліба, який можна було придбати без карток. 23 березня 1933 р. Київський обком КП(б)У просив наркома постачання А. Мікояна санкціонувати відповідну торгівлю в Києві з 5 квітня 1933 р.⁵⁰

Вже 1 квітня 1933 р. було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) “Про вільний продаж хліба”, а 2 квітня відповідний документ затвердив РНК СРСР. У ньому підкреслювалося, що з метою посилення боротьби зі спекуляціями хлібом, що реалізовувався в порядку вільного продажу, його відпуск в одні руки обмежувався одним кілограмом (замість двох кілограмів). У зв’язку з цим пропонувалося Наркомпостачу розширити мережу крамниць, виділених для вільної торгівлі хлібом у Москві, Ленінграді та Харкові, та збільшити план їхнього відкриття у Києві, посиливши технічну базу та штат продавців. Заразом необхідно було продовжити години торгівлі, з виділенням у кожному з зазначених міст 20–30 крамниць, які мали торгувати з раннього ранку до 12 години ночі⁵¹.

Київський обком партії взяв до неухильного виконання означені рішення. Київській міській владі доручалося оперативно підготувати торговельну мережу, розкинувши її по робітничих осередках міста, біля вокзалу, пристані та виїздів з міста, а також на вулицях і провулках, що межували з центром, не відкриваючи хлібних крамниць безпосередньо в центрі. Необхідно було збільшити мережу комерційного продажу хліба до 120 крамниць і закінчити її формування до 5 квітня. Водночас мали створити додаткову виробничу базу хлібопечення на 100–150 т на добу, відновивши старі підприємства. Вказувалося на початках продавати комерційного хліба більше, ніж у пересічні дні, а далі поступово зменшувати його кількість, аби досягти обсягу в 18 тис. пудів щоденного продажу. Випікання хліба мали розпочати з 12 квітня. В одні руки дозволялося відпускати до 1 кг. Заразом встановлювалася чітка ціна за кілограм: житнього хліба – 2 карбованці 50 копійок; заварного – 3 карбованці. Наголошувалося на необхідності не проводити продаж хліба дітям віком до 14 років, а також жінкам з дітьми⁵².

⁴⁹ Robert Kuśnierz, *Pomór w “raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu.* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008), 166.

⁵⁰ “Із постанови Київського обкому КП(б)У про розгортання комерційної торгівлі хлібом та поліпшення постачання продовольством населення Києва”, *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, керівник колективу упорядників Руслан Пиріг. (Київ: Політвидав України, 1990), 468.

⁵¹ “Постановление СНК СССР № 624/114с «О свободной продаже хлеба». 2 апреля 1933 г.”, *Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т. Т. 2. Июль 1932 – июль 1933*, 686–687.

⁵² “Із постанови Київського обкому КП(б)У про розгортання комерційної торгівлі хлібом та поліпшення постачання продовольством населення Києва”, *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, керівник колективу упорядників Руслан Пиріг. (Київ:

Відтак, побоюючись непередбачуваних соціально-політичних потрясінь, що могли охопити найбільші міста на тлі поглиблення продовольчої та соціально-економічної кризи, комуністичний режим пішов на фактичне послаблення карткової системи. Споживачі отримали альтернативу у вигляді відносно вільної купівлі хліба за встановленими державою цінами. Офіційно карткова система припинила існування лише 1 січня 1935 р., відповідно до постанови РНК СРСР “Про скасування карткової системи з печеного хліба, борошна та круп і системи отоварювання технічними культурами” від 7 грудня 1934 р.⁵³

У одному із звітів польської військової розвідки підкреслювалося, що з усіх міст Правобережної України лише в Києві був організований продаж комерційного хліба за ціною 1 карбованець за фунт. Одна особа могла придбати максимум 4 фунти, а в подальшому цей обсяг зменшили до 3 фунтів. Водночас набула стрімкого поширення спекуляція відповідним хлібом на ринках, де ціна за фунт доходила до 6 карбованців⁵⁴.

Люди стояли по 10 годин і більше у довжелезних чергах до крамниць, аби купити комерційний хліб. До магазинів, що знаходилися в передмісті, такі черги практично ніколи не закінчувалися, люди йшли постійним потоком. Нерідко в таких людських вервицях налічувалося до 2 тис. осіб. Крім того, підвіз хліба до крамниць був вкрай нерегулярним. Траплялося, що ті чи інші торговельні пункти не забезпечувалися хлібом по 2–3 дні. На цьому тлі виникали громадські протести й заворушення, які придушувалися міліцейськими загонами, зокрема кінними. Заразом великі групи заарештованих нерідко відправлялися на примусові роботи на прилеглих до міста бурякових плантаціях або копанні землі⁵⁵.

Так, у травні 1933 р. за інформацією міськфінвідділу черги за комерційним хлібом на Бессарабському ринку були досить великими. Селяни в них становили до 70%. Відзначалися перобої в продажу хліба, крамниці починали торгівлю із запізненням. Водночас стало кричущим таке явище як скуповування хліба окремими особами або групами з метою подальшої спекуляції. Подібні процеси були характерними для більшості торговельних локацій міста⁵⁶.

Катерина Супрун, яка спостерігала вищезгадані події на власні очі, розповідала, що у Києві навесні 1933 р. було організовано комерційний продаж

Політвидав України, 1990), 468; “Із постанови Київського обкому КП(б)У про стан підготовки щодо комерційного продажу хліба”, *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, 482–483.

⁵³ “Постановление Совета Народных Комиссаров СССР, 7 декабря 1934 г. «Об отмене карточной системы по печеному хлебу, муке и крупе и системы отоваривания хлебом технических культур (Извлечение)»”, *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. (1917–1967 гг.). В 5 т.: Сборник документов за 50 лет. Т. 2. 1929–1940 гг.* (Москва: Политиздат, 1967), 510.

⁵⁴ Robert Kuśnierz, *Pomór w “raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, 89–90.

⁵⁵ *Ibid.*, 90.

⁵⁶ “Інформаційне зведення про стан торгівлі комерційним хлібом за даними податкового догляду Міськфінвідділу за 4.05.1933 року”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4753, арк. 84–86.

чорного житнього хліба за ціною 3 карбованці за буханець. Один з магазинів працював на розі вулиць Леніна (сьогодні вул. Богдана Хмельницького) і Воровського (нині вул. Хрещатик). Біля нього юрмилося сотні людей. Ті, кому вдалося придбати хліб, часто з'їдали його одразу біля крамниці й багато з них помирили. Їхні тіла складали на вози та везли вулицею Червоноармійською (натепер вул. Велика Васильківська) на Байкове кладовище⁵⁷.

У свою чергу свідок Голодомору Лавро Нечипоренко у своїх спогадах “33-й рік” писав: “Щоб купити буханку “комерчеського”, потрібно було ставати в чергу біля магазину ще звечора і стояти цілу ніч за всякої погоди, іноді під дощем, і лише десь опівдні дотовктися до дверей. Біля ж дверей штовхався цілий натовп людей. Всі кричали, лихословили, волали не своїм голосом, а іноді й до бійки доходило [...] Щасливці діставали цю буханку–цеглинку й тут таки, десь збоку, з'їдали її до кріхти. Поспіхом з'їсть хлібину, а потім тіло обважніє, голова схилиться долу й людина вже не підводиться. Так люди доходили від “комерчеського”. Спостерігав я таких померлих на Червоноармійській вулиці, на Сталінці (Деміївка), Солом'янці та в інших кінцях Києва”⁵⁸.

Окрім звичайних магазинів у Києві діяла розгалужена мережа крамниць Всесоюзного об'єднання для торгівлі з іноземцями “Торгзін” (рос. “Торгсин”), де за валюту, валютні іноземні перекази, золоті монети, золото, срібло та ювелірні вироби можна було придбати продовольчі та інші дефіцитні товари.

За висновками В. Марочка: “Реквізіціями церковного золота більшовики займалися в роки революції та протягом 20-х рр., здираючи позолоту з церковних храмів, ікон та іконостасів. Забрати побутове золото в населення було набагато складніше, тому вирішили скористатися дефіцитом, а для селян – штучним голодомором, позбавивши їх хліба та продуктів харчування. Вони мали їх купувати лише в торгсинах за побутове золото, монети царського карбування [...]”⁵⁹.

“Торгзінівські” магазини працювали на вулиці Воровського, а також неподалік Бессарабського ринку. На вулиці Карла Маркса, 4 (сучасна вул. Архітектора Городецького) в приміщенні артілі “Стандарт” діяла крамниця для обслуговування інтуристів. Також, аналогічні магазини були в Гостинному дворі на Червоній площі (натепер Контрактова площа), на вулиці Революції, 32 (охоплювала нинішні вул. М. Грушевського, Володимирський узвіз та вул. П. Сагайдачного), Степанівській, 7 (зараз вул. Старовокзальна), Червоноармійська, 72 та інших локаціях міста. За адресою вулиця Пушкінська, 4 (сьогодні вул. Є. Чикаленка) розміщувалася Київська облконтора “Торгзину”, що була утворена в квітні 1932 р.⁶⁰

⁵⁷ *Кияни – свідки голодомору*, упорядник Роман Круцик. (Київ: [Б. в.], 2009), 29.

⁵⁸ Лавро Нечипоренко, *33-й рік: спогади*, упорядники Роман Молдавський, Інна Шугальова, Ліна Тесленко. (Житомир: ТОВ “Видавничий дім «БукДрук»”, 2023), 135–136.

⁵⁹ Василь Марочко, “Торгсини Києва в роки Голодомору”, *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, 15, (2009), 68.

⁶⁰ “Тези доповіді про стан Київської обласної контори «Торгсін», ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5016, арк. 2.

26 березня 1933 р. постановою президії Київської міськради “Торгзін” надавалося для розгортання торговельної мережі приміщення на вулиці Революції, 46 (сюди мали перемістити крамницю з вул. Революції, 32), а також площі промтоварного об’єднання на вулиці Дмитрівській, 10, колишнього Рибтресту в будинку № 3 на Радянському майдані (зараз Майдан Незалежності), меблевої крамниці Київ-Торгу на розі вулиць Воровського та Леніна⁶¹.

Станом на 1 червня 1933 р. (в апогей Голодомору) Київська облконтора “Торгзін” мала в Києві 18 магазинів. Водночас по місту функціонувало близько 17 дрібних торгових точок, особливо поряд з великими ринками⁶². Так, навесні 1933 р. у розпорядження “Торгзін” надали кіоски на Троїцькому ринку (діяв на місці сучасної Троїцької площі), що раніше належали міськспоживчспільці. Планували також передати в користування мережі кіоски на території Бессарабського ринку⁶³.

Також по місту були розкинуті численні приймальні пункти побутового золота, біля яких завше формувалися чималі черги. Зокрема, під лом золота відвели приміщення на вул. Дмитрівській, 4, Червоноармійській, 33, Пушкінській, 11 (приміщення артілі “Посланець”), на Сінному базарі (приміщення перукарні “Гігієна”)⁶⁴.

Маємо констатувати, що у роки Голодомору-геноциду “Торгзін” став головним інструментом “викачки” дорогоцінностей у змучених від голоду українців, які несли у його крамниці родинні коштовності й прикраси, оклади ікон та нагрудні хрестики, нагороди, побутове срібло і золото тощо.

Л. Нечипоренко зазначав: “Крім торгівлі “комерчеським” хлібом, була ще торгівля через “Торгсіни” — торгівля з іноземцями. Тут велась торгівля лише на іноземну валюту та на різні коштовності золоті та срібні. Були ті “Торгсіни” забиті всіляким добротним крамом, а найбільше продуктами харчування: біла мука, різні крупи, пшоно, рис, цукор, сало, м’ясо, різні ковбаси, шинка, масло, консерви. Вітрини магазинів були майстерно оформлені руками вмільців, які мали добрий смак і тямались на психології голодної людини”⁶⁵.

Зі свого боку Іван Осьмушко, який мешкав в роки Голодомору на території Київської приміської смуги у селі Пуща-Водиця, пригадував: “На Хрещатику був спеціальний магазин, до якого люди змушені були нести обручки, сережки. Інші дорогі речі, а дехто – долари, отримані від родичів з-за кордону. В цьому магазині були різні продукти”⁶⁶.

⁶¹ “Постанова Президії Київської міськради”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5176, арк. 25.

⁶² Василь Марочко, “Торгсіни Києва: хліб за золото”, 60.

⁶³ “Постанова Президії Київської міськради”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5176, арк. 25.

⁶⁴ “Тези доповіді про стан Київської обласної контори «Торгсін»”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5016, арк. 2.

⁶⁵ Лавро Нечипоренко, *33-й рік: спогади*, 139–140.

⁶⁶ Цит. За: Микола Горюх, *Золото – державі! Торгсін у радянській Україні, 1931–1936*, 168.

З огляду на катастрофічну продовольчу та епідемічну ситуацію, а також масовий потік голодних селян, на вулицях Києва щодня помирала значна кількість осіб. У 1932–1933 рр. міські комунальні служби регулярно підбирали десятки і навіть сотні трупів та ще живих, але дуже виснажених голодуванням людей. Траплялося, що останніх підбирали й ховали разом з померлими або звозили до лікарень, де їхня доля зазвичай була трагічною. До прикладу, за даними чекістів у січні 1933 р. у Києві було підібрано 400 трупів, у лютому – 518, за 8 днів березня – 248⁶⁷.

З цього приводу А. Генке згадував: “Ще в Берліні я почув, що в моєму майбутньому місці служби голодують, але ні я, ні моя дружина, навіть близько не могли уявити, того, що нас очікувало в Києві: апатичні, виснажені, вбогі люди. Багато з них лежали через слабкість на вулицях і немало з них закінчили там життя. Тож одного дня ми знайшли в садочку біля консульату двох мертвих, які (це було очевидно) з останніх сил приволоклися туди. В нашому урядовому кварталі якось впала долу жінка, яка просила їжу, і її забрала карета швидкої допомоги. Повалені знесиленням тіла людей у чергах до продуктових магазинів стали звичною картиною”⁶⁸.

Тіла померлих від голоду ховали в загальних могилах у полях на окраїнах міста, в приміських садах, на Байковому, Лук’янівському та інших кладовищах (у той час в місті було п’ять діючих цвинтарів), у Бабиному Яру тощо. Зокрема, 10 квітня 1933 р. президія Київської міськради доручила підлеглим їй службам протягом двох декад забезпечити влаштування на Лук’янівському кладовищі приймальника для померлих (моргу) та організувати справу перевезення трупів. Транспортники брали на себе зобов’язання відремонтувати та пристосувати для перевезення померлих відповідні автомашини, а міськфінвідділ мав відшкодувати для виконання вищезгаданих завдань 15–20 тис. крб.⁶⁹

В одному з польських дипломатичних звітів за 6 червня 1933 р. повідомлялося, що впродовж двох ночей (з 3 на 4 і з 4 на 5 червня 1933 р.) на кладовищі “Байкова гора” в 40 ямах було поховано близько 2000 трупів. Могили були нібито викопані поряд з польським військовим цвинтарем. Біля них знаходилися два великих контейнери з вапном, яким пересипали кожний новий шар тіл, а зверху прикидали невеликим шаром землі⁷⁰.

Свідок Голодомору Андрій Опанасенко розповідав: “В Києві бачив я конаючих мешканців навколишніх сіл, коли так можна назвати тих знедолених істот, що втратили від голоду людську подобу. Померлих звозили до Бабиного Яру і там ховали. Привозили і напівживих, що вже там помирали”⁷¹.

⁶⁷ “Лист Київського обласного відділу ДПУ до голови ДПУ УСРР про важкий продовольчий стан і посилення смертності у ряді районів області”, *Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали*, 762.

⁶⁸ Andor Hencke, *Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936*, 18–19.

⁶⁹ “Постанова Президії Київської міськради”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 5176, арк. 49.

⁷⁰ Роберт Кушнеж, “Документи польської дипломатії про Голодомор”, 209.

⁷¹ *Кияни – свідки голодомору*, 161.

У зв'язку з великою смертністю дорослого населення в роки Голодомору відзначалося зростання дитячої безпритульності. Багатьох дітлахів батьки цілеспрямовано привозили до міст (у тому числі до Києва) та залишали біля церков, дитячих будинків, на вокзалах, на ринках, біля крамниць тощо. Вони сподівалися, що їм нададуть хоч якусь допомогу та врятують від голодної смерті. Безперечно, що у роки, які передували Голодомору, на вулицях українських міст також спостерігалася значна кількість бездоглядних дітей, що передусім пояснюється важкими матеріально-продовольчими умовами життя населення, особливо з наростанням кампанії суцільної колективізації та “розкуркулення”. Однак з початком 1932 р., коли селянство відчуло на собі перші удари штучного голоду, чисельність таких дітей почала стрімко збільшуватися. Приміром, якщо в лютому–травні 1931 р. київськими службами було виявлено 70 підкинутих дітлахів віком до 1 року, то вже за лютий – початок травня 1932 р. на вулицях міста виявили 204 покинуті напризволяще дитини такого віку⁷².

Крім того, з початку 1932 р. спостерігалось зростання числа підкинутих дітей віком від 1 до 4 років. Так, у січні 1932 р. було зафіксовано 34 дитини, у лютому – 98, березні – 103, квітні – 144, травні – 227, червні – 223, липні – 155. Заразом рухалася догори кількість виявлених безпритульних дітей шкільного віку: в травні 1932 р. – 502 дитини, у червні – 1454, у липні – 862. Більшість із них була з районів Київської області⁷³.

У подальші місяці чисельність безпритульних дітей лише зростала. Упродовж 1 вересня–6 листопада 1932 р. з вулиць Києва вилучили ще 2368 дітей, а за перше півріччя 1933 р. в розпал Голодомору, близько 15 тис. дітей різного віку⁷⁴. У березні 1933 р. нарком землеробства УСРР Олександр Одінецов інформував ЦК КП(б)У, що в містах Київської області масове жебрацтво та безпритульність, а батьки підкидають у Києві в середньому по 100 дітей на день⁷⁵.

Міськздороввідділ зовсім не був підготовлений до прийому та утримання такої кількості дітей. Не було необхідних помешкань, коштів, продовольчого забезпечення, оскільки при складанні річного кошторису не врахували відповідні витрати⁷⁶. Це, зокрема, було однією з ключових причин посилення смертності серед дітей, які потрапляли в колектори-карантини (колектори-приймальники) або дитячі установи. Так, упродовж лютого – початку травня 1932 р. за офіційними даними, що можуть бути далеко неповними, померло 106 дітей, з

⁷² “До Облоргкомітету. Доповідна записка”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4504, арк. 2.

⁷³ “Доповідна записка МКК РСІ про масову безпритульність дітей на вулицях Києва”, *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, 146.

⁷⁴ Андрій Іванець, Іван Петренко, “Київ у роки Голодомору-геноциду (1932–1933 рр.)”, 96.

⁷⁵ “Записка Наркомзему УСРР ЦК КП(б)У про голодування та смертність населення у Київській області”, *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, 765.

⁷⁶ Доповідна записка МКК РСІ про масову безпритульність дітей на вулицях Києва”, *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, 146.

яких 96 становили немовлята у віці до 1 року (за період з лютого по травень 1931 р. було зафіксовано загалом 71 смертельний випадок)⁷⁷. Адміністрація карантинів давала вказівку не ховати померлих дітлахів по одному, а звозити їхні тіла до моргів і потім хоронити всіх разом⁷⁸.

Ситуацію з безпритульними також уважно відслідковували радянські карально-репресивні органи. У спецповідомленні секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР від 22 травня 1932 р. зазначалося про масові випадки залишення селянами своїх малолітніх дітей у Києві. Наводилися дані, що лише з 6 по 10 травня 1932 р. міською міліцією було підібрано в різних локаціях міста (часто на ринках) більше 100 дітлахів, віком від 6 місяців до 10 років. Так, у Жовтневому районі міліції за вказаний час вилучили 25 дітей, у Бульварному – 10 дітей, у Петрівському – 12 дітей, у Сталінському – 24 дитини. Подібні явища фіксувалися також в інших районах⁷⁹.

Перш ніж відправити дітей у дитячі будинки чи інтернати (які перебували у жахливому продовольчому та матеріально-побутовому стані) або повернути їх додому (в ті села, звідки вони прибули), їх звозили до колекторів-карантинів, де утримували їх певний час. Ці установи займалися збором і подальшим розподілом безпритульних дітей, мали проводити їх санітарно-гігієнічну обробку, надавати першу медичну допомогу, одяг та харчування. Проте у карантинах умови проживання були нестерпними, ці заклади були вкрай перевантаженими. Наприклад, у карантині для немовлят, який був розрахований на 25 дітей, їх кількість на початок травня 1932 р. сягала 71. Водночас у приймальнику для вікової групи від 1 до 4 років замість 40 дітей розміщувалося в окремі періоди до 115 осіб, а в закладі для дітлахів старше 4 років замість 240 перебувало 410 осіб⁸⁰. У зв'язку з систематичною відсутністю продуктів, неможливо було організувати навіть мінімальне харчування дітей.

Під час обстеження в лютому 1932 р. міською владою колектора-карантина на Вознесенському узвозі, 4 було виявлено, що санітарний стан цієї установи був жахливий. Безпритульні діти в кількості 160 осіб розміщувалися в двох кімнатах. У приміщенні не було нормального освітлення. У вікнах були вибиті шибки. Діти скупчувалися у темних кутках, були роздягнуті, босі, брудні та завошивлені. Частина безпритульних лежала на брудній підлозі, інші на суцільних нарах без постільної білизни. Констатувалося важке повітря в приміщенні через зіпсовану каналізаційну мережу, а також сміття та екскременти, які не прибиралися з кімнат карантину⁸¹.

⁷⁷ “До Облоргкомітету. Доповідна записка”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4504, арк. 2.

⁷⁸ Андрій Іванець, Іван Петренко, “Київ у роки Голодомору-геноциду (1932–1933 рр.)”, 97.

⁷⁹ “Спецсообщение секретно-политического отдела ОГПУ СССР о массовом оставлении детей крестьянами в г. Киеве”, *Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т. Т. 1. 1929 – июль 1932*, 182.

⁸⁰ “До Облоргкомітету. Доповідна записка”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4504, арк. 2–3.

⁸¹ Андрій Іванець, Іван Петренко, “Київ у роки Голодомору-геноциду (1932–1933 рр.)”, 97.

Багато дітей, не витримуючи важких умов життя, тікали з дитбудинків та карантинів. За друге півріччя 1931 р. та перший квартал 1932 р. лише з п'яти об'єктів, підпорядкованих Комісії в справах неповнолітніх, втекло 442 безпритульних. Водночас часто траплялося, що з вулиць спеціально не вилучали безпритульних дівчат і жінок через брак відповідних будинків для утримання. Це провокувало поширення проституції та зростання злочинності⁸².

Примітним є те, що до початку 1932 р., після проходження карантину, підкинутих дітей, зазвичай, віддавали на патронаж у села. Для їхнього утримання селянським родинам виділяли продовольчі пайки. Наприклад, за дітей до 4 років давали 4 кг білого борошна, 2 кг круп, 1 кг цукру, 0,5 кг мила та одягу на 30 карбованців. Вже з початком 1932 р. у Києва не було змоги надавати відповідну допомогу, тому селяни, які опинилися в умовах наростання голоду, не бажали брати дітей. Ба більше, вони заявляли, що повернуть вже переданих їм на патронаж дітлахів. Був випадок, коли 18 селянок привезли до Києва дітей віком від 4 до 6 років та покинули їх у Наросвіті, мотивуючи це відсутністю харчів та неотриманням на дітей борошна. Цьому також сприяло те, що колгоспні адміністрації часто не дозволяли селянкам віддавати малечу до місцевих ясел та дитсадків. Спостерігалися ситуації, коли сільради та колгоспи спеціально відряджали дітей віком 10–12 років до міста, аби вони самовлаштувалися до дитбудинків⁸³.

Багато дітей старшого (підліткового та юнацького) віку, а також дорослі жебраки, за відсутності надії на допомогу, намагаючись вижити та прохарчуватися, змушені були займатися крадіжками та іншою дрібною злочинною діяльністю. Місцями їх діяльності найчастіше ставали численні київські торговища. З огляду на це, у липні 1932 р. міська влада доручила міліції “[...] вилучити з київських базарів та вулиць всіх злочинців рецидивістів жебраків та безпритульних”. Біля Бессарабського, Володимирського, Галицького та Сінного ринків чергували вартові камери нарсуду для розгляду на місці справ, пов'язаних “[...] зі шкодою від злочинного жебрацького безпритульного елемента на згаданих базарах”. Заразом обласна служба соцзабезпечення мала підшукати в районах області відповідні приміщення для виселення туди з Києва жебраків та безпритульних дітей⁸⁴. До речі, в лютому 1932 р. на засіданні президії міськради було визнано за потрібне перемістити з Києва всі дитячі будинки до інших міст і містечок області, окрім спеціальних, що були призначені для наукових спостережень. Щоправда, зазначалося, що міськрада забезпечить переміщені заклади всіма бюджетними асигнуваннями, передбаченими на 1932 р.⁸⁵ Також,

⁸² “Тези доповіді замісника начальника РС міліції Київської області про стан боротьби з безпритульністю і жебрацтвом”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4969, арк. 10.

⁸³ “До Облоргкомітету. Доповідна записка”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4504, арк. 3.

⁸⁴ “Протокол наради при секретаріаті Київської міськради від 3 липня 1932 року”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4969, арк. 11.

⁸⁵ “Витяг з протоколу звуженого засідання Президії Київської Миськради з 3 лютого 32 р.”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4195, арк. 1.

восени 1932 р. на вузлових залізничних станціях (таких як Фастів, Ніжин та ін.) компартійно-радянською владою було організовано загороджувальні загони, щоб припинити масовий рух безпритульних дітей залізницею⁸⁶.

Нерідко бувало, що радянська влада використовувала безпритульних у якості додаткової робочої сили, відправляючи їх на різні виробництва. Так, в 2-му кварталі 1932 р., безпритульних, яких було вилучено з вулиць Києва, спрямували у розпорядження, зокрема, Шляхобуду (185 осіб), радгоспів у містах Шпола та Сміла (45 осіб), майстерень Собезу (30 осіб), Київметалу (50 осіб) тощо. Констатувалося, що підприємства, котрі набирали на роботу безпритульних, не забезпечували їх гуртожитками, тому діти мусили ночувати на вулицях, у різного роду нічліжках, в оточенні кримінального елемента. Це в свою чергу негативно позначалося на їх морально-психологічному стані. Також підприємства часто не видавали безпритульним картки на хліб і талони на обіди, що спонукало багатьох до крадіжок⁸⁷.

У надскладних продовольчих та матеріально-побутових умовах у роки Голодомору перебували київські студенти, значна частина яких були вихідцями із сільської місцевості. Вже згадуваний комсомолець Г. Ткаченко зазначав, що “студентів харчують раз у день таким обідом – Н₂О і декілька зілинок, а хоч би картоплина, і жиру теж нічого немає, і одержуєш хліба до нього 20–25 г. На друге каші або сої, так коли взяти з водою, як воно є, то буде 100 г теж без ніякого жиру [...] Хоч би сої дали наїстись – так каже зараз майже кожен студент. Отримує в місяць він 40–30 карбованців та різні відрахування в них і так чистою одержує 15–20 карбованців, от і проживи місяць, коли в студкоопі (закритому): 400 г хліба – 2 карбованці, сало 100 г – від 3 карбованців до 3 карбованців 50 копійок, масло – 2 карбованці 85 копійок, ячки – 60 копійок штука і т. ін. Як де появляться які соєві коржики, такі, що раніш і собака не їв би, то зараз черга в 500 чоловік. Студенти один за одним дістають туберкульоз”⁸⁸.

Зі свого боку Д. Заволока так само констатував загрозливий стан існування студентства і ставив закономірне питання: “Хіба може як слід підготуватись студент, майбутній фахівець, коли він голодний? Хіба може він понести в промисловість, в с. г. здоровий морально-політичний настрій, після свого сьогоднішнього студентського життя?”⁸⁹.

У студентських їдальнях часто панувала антисанітарія та безвідповідальне ставлення персоналу до своїх обов’язків. Зокрема, на початку 1932 р. київською

⁸⁶ *Голодомор 1932–1933 рр. в Києві: факти, події, свідчення (за документами Державного архіву міста Києва)*, автори-укладачі Жанна Серга, Світлана Сидоренко, Світлана Сидорова. (Київ: Державний архів м. Києва, 2008), 23.

⁸⁷ “До Президії міськради”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4969, арк. 12.

⁸⁸ “Лист комсомольця Г. Ткаченка до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про економічні труднощі на селі та політичні настрої населення”, *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, 211.

⁸⁹ “Щоденник партійця Дмитра Заволоки”, 215–216.

міською робітничо-селянською інспекцією було обстежено студентську їдальню № 6 у Голосієві. Вдалося встановити, що студенти неодноразово знаходили в стравах шматки мишиного м'яса, воші тощо⁹⁰. У грудні 1932 р. санінспектор Києва інформував органи Робітничо-селянської інспекції, що стан студентського харчування був катастрофічним, відзначалася майже цілковита відсутність жирів і дуже низька калорійність страв⁹¹.

Принагідно зазначимо, що в 1932–1933 рр. існували серйозні ускладнення із забезпеченням студентів київських вишів та технікумів гуртожитками. Лише педагогічний технікум восени 1932 р. мав змогу виділити новому набору студентів кімнатами в гуртожитках за 100% нормою. Решта закладів була забезпечена гуртожитками на половину або зовсім не мали можливості надавати житло студентам. Зокрема, інститут соціального виховання забезпечувався на 55%, спиртовий інститут – на 50%, гірничо-геологічний – на 16%, ветеринарний – на 15%. Водночас київський автотехнікум не мав жодної змоги розселити 450 нових студентів⁹².

З огляду на вищевказане не дивно, що в роки Голодомору спостерігалася масове відрахування студентів з вишів. Зокрема, у рапорті польського консульства в Києві підкреслювалося, що “скорочення також торкнулися вищих навчальних закладів, звідки відраховують студентів, зокрема тих, хто вже має кілька років навчання [...] у всіх звільнених без винятку відбирають картки на хліб”⁹³.

Важливою для глибшого розуміння злочинної сутності комуністичного режиму є інформація, наведена одним із київських студентів на прізвище Бучак у конфіденційному листі до консульства Польщі в Києві. Він повідомляв, що комуністи боялися поширення правди про голод. Карально-репресивними органами було заарештовано групу з 20 студентів Київського художнього інституту (сьогодні – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), які малювали та фотографували голодуючих людей в Києві. За це, згідно слів Бучака, їх розстріляли органи ДПУ без суду та слідства, про що не було жодного повідомлення в пресі⁹⁴.

У не менш нестерпних умовах жили та працювали київські робітники, не дивлячись на те, що комуністичний режим повсякчас позиціонував себе поборником інтересів і добробуту робітничого класу, що вважався стрижнем та головною опорою радянської соціалістичної держави.

⁹⁰ “Постанова Колегії Київської МРСІ з 23.01.1932 р. про наслідки обслідування санстану їдальні № 6”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4510, арк. 50.

⁹¹ “Лист санінспектора м. Києва про погіршення умов харчування студентів міста”, *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, 181.

⁹² “Постанова колегії Київської МРСІ на доповідь про стан забезпечення студентів ВИШів і технікумів Києва гуртожитками”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4511, арк. 1.

⁹³ Robert Kuśnierz, *Pomór w “raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, 69.

⁹⁴ *Ibid*, 26, 138.

Напередодні Голодомору в Києві функціонувало 389 промислових закладів різного спрямування та потужності. Так, на території Жовтневої райради діяло 68 промзакладів, Ленінської – 141, Сталінської – 41, Петрівської – 139. Їх виробничу діяльність забезпечували 68684 робітники, також 5060 учнів, 17441 службовець та 4978 осіб молодшого обслуговуючого персоналу⁹⁵.

Крім мізерної заробітної плати, що не могла достатньо задовольнити матеріально-продовольчих потреб, робітники київських підприємств (як і загалом усіх підприємств Радянського Союзу) отримували продовольчі картки та пайки. Забезпечення пайками мало диференційований характер і поділялося на чотири списки. Привілейованим вважався особливий список, до якого належали керівні партійні та радянські функціонери, а також робітники-ударники праці. За 1-м списком постачалися робітники і службовці ключових підприємств. У Києві до їх числа передовсім належали колективи Червонопрапорного заводу (“Арсенал”) і “Більшовика”. Заразом за 1-м списком забезпечувалися робітники транспорту, працівники ДПУ, міліції, академіки та професори. На 2-му списку постачання перебували всі інші великі підприємства. У Києва це були – “Ленкузня”, завод імені Артема, завод імені Лепсе, “Червоний плугатар”, “Червоний двигун”, підприємства легкої промисловості тощо. За 3-м списком продовольство отримували трудівники дрібних підприємств, а також студенти⁹⁶.

За повідомленнями Бучака робітник отримував у той час щоденно 1 фунт хліба (400 г), а його родина півфунта. Лише на військових заводах у Москві та Ленінграді робітники одержували по 2 фунти (800 г) хліба, а їхні родини – по 300 г. Крім того, робітників забезпечували лише 2 фунтами цукру щомісячно та час від часу видавали 1–2 кг круп. Інколи додатково (в таких центрах як Київ, Харків, Одеса) могли отримати фунт оселедця або кілограм тюльки. Решту продуктів пролетар мусив діставати власними силами (наприклад, придбати за досить високими цінами на ринку). Водночас забезпечення трудящих м’ясом було практично відсутнє. На ринках воно продавалося напівлегально, по 5–7 карбованців за фунт. Пуд картоплі коштував 35–40 карбованців, фунт сала – від 15 до 20 карбованців, літр олії – 40 карбованців, фунт масла – 20 карбованців, пляшка молока – 3 карбованці, чорний хліб – 3 карбованці за фунт, а білий по 3,5 карбованці. Бучак наголошував, що “[...] рівень життя міського населення надзвичайно низький. Ніколи ще до цього не терпіли містяни навіть в часи переворотів та революцій такої бідності як зараз”⁹⁷. І такі шалені ціни існували в той час, коли пересічний київський робітник (за інформацією Д. Заволоки) отримував у 1932 р. щомісячну заробітну плату в діапазоні від 100 до 150 карбованців⁹⁸.

⁹⁵ “Доповідна записка про утворення в м. Києві міських районних рад”, ЦДАВО України, ф. 1, оп. 9, спр. 100, арк. 11.

⁹⁶ Андрій Іванець, Іван Петренко, “Київ у роки Голодомору-геноциду (1932–1933 рр.)”, 98.

⁹⁷ Robert Kuśnierz, *Pomór w “raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, 58–59.

⁹⁸ “Щоденник партійця Дмитра Заволоки”, 202.

У зв'язку зі скороченням централізованого хлібопостачання, а також важким станом надходження мірчука, через що утворився значний дефіцит борошна для забезпечення міста, президія Київської міськради 9 лютого 1933 р. ухвалила рішення зберегти існуючі норми постачання хліба для працюючих та їхніх утриманців на заводах “Більшовик” та Червонопрапорному, а також для співробітників ДПУ, міліції й представників академічного середовища. Передбачалося скоротити норму для робітників 1-го списку (окрім вище згаданих підприємств) з 800 г до 600 г на день. Для утриманців з 300 г до 200 г. Водночас залишалися діючими норми для робітників та дітей 2-го та 3-го списків. Службовцям 3-го списку мали видавати замість 150 лише 100 г хліба на добу. Низку підприємств переводили з другого на третій список постачання⁹⁹.

У зведенні інформаційного сектору оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про факти голоду в областях республіки від 1 квітня 1933 р. повідомлялося, що випадки опухання та голоду були виявлені в Києві на фабриках ім. Горького та Смирнова, заводах ім. Артема, ім. Томського, термосному, фанерному, електромоторному, “Ленкузні”, “Червона Гута”, 6-му шкірзаводі, 6-й типографії, водоканалі та музфабриці¹⁰⁰.

У листі до голови ДПУ УСРР від 12 березня 1933 р. очільник Київського обласного відділу ДПУ Олександр Розанов, зокрема, акцентував на щоденному погіршенні продовольчого становища районів Київської області, що також болісно позначалося на продситуації в містах. Автор листа з-поміж іншого зазначав, що в Києві: “Постачання, особливо неорганізованого населення і робітників 2-ї групи підприємств, знаходиться в жахливому стані. Наводжу факти: робітники шкірзаводу № 6 Майбурда – безпартійний, Кулик – безпартійний і Чудновський – член КП(б)У виносять із заводу головки від шкіри, мездру й смажать для їжі. Шкірзавод № 6: робітниця Ягодка щоденно приходиться в їдальню з 4 дітьми, ходить від столу до столу і просить дати об'їдки, для дітей”¹⁰¹.

Відчували гострі продовольчі труднощі навіть київські компартійці, які працювали в партапараті. 1 січня 1933 р. Д. Заволока відмітив у щоденнику: “Перший день першого року другої п'ятирічки. Для мене він закінчується голодним шлунком [...] Обійшов не менше 8 крамниць й абсолютно ніде нічого не знайшов. Скрізь пусто”. Того ж місяця партійний слідчий записав: “Недоєдаю хронічно. Буквально нема чого їсти”¹⁰².

⁹⁹ “Витяг із протоколу № 5 засідання фракції Президії Миськради”, Державний архів Київської області, ф. П-5, оп. 18, спр. 17а, арк. 199.

¹⁰⁰ “Зведення інформаційного сектору оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про факти голоду в областях республіки”, *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, 806.

¹⁰¹ “Лист Київського обласного відділу ДПУ до голови ДПУ УСРР про важкий продовольчий стан і посилення смертності у ряді районів області”, *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, 759, 762.

¹⁰² “Щоденник партійця Дмитра Заволоки”, 231, 236.

Була інформація, що з Києва примусово відправляли на польові роботи багатьох містян, службовців, робітників, значна частина яких, за даними польського консула в Києві С. Сосницького (на посаді з квітня 1933 р. по липень 1934 р.), до Києва вже не поверталася й зоставалася в селах у спустошених голодом хатах¹⁰³.

Не оминуло Київ таке жахливе явище як канібалізм, що в пікові місяці Голодомору охопило практично всі регіони України. У доповіді для свого уряду чехословацький посол у Москві зазначав, що до 1 липня 1933 р. у Києві було “[...] зареєстровано 148 матерів, що поїли своїх дітей”¹⁰⁴. Ці дані потребують ґрунтовного дослідження та ретельної верифікації. На сьогодні в сховищах Галузевого державного архіву МВС України наявна лише одна архівно-слідча справа, пов’язана із випадком людоїдства в Києві, коли в квітні 1933 р. у Києво-Печерській Лаврі (тоді – Всеукраїнське музейне містечко) слідчими органами ДПУ було виявлено випадок вбивства дитини 11 років з метою споживання в їжу¹⁰⁵. Також зберігаються дві справи, що мають стосунок до тогочасної Київської приміської смуги, а саме сіл Хотов і Будаївка (сучасне місто Боярка)¹⁰⁶. Припускаємо, що наявні архівні матеріали відображають лише невелику частину тих випадків канібалізму, що могли мати місце в Києві. Так, в одному із польських звітів за серпень 1933 р. підкреслювалося, що в місті “випадки людоїдства і далі повторюються”¹⁰⁷.

Примітним був інцидент, що стався у березні 1933 р. на одному із засідань Політбюро ЦК КП(б)У, де перший секретар Київського обласного і міського комітетів КП(б)У Микола Демченко озвучив інформацією, згідно з якою в Дарницю на м’ясобійню було привезено вагон трупів. Водночас голова ДПУ УСРР Всеволод Балицький у донесенні в Москву переконував вище керівництво, що означене повідомлення було лише вигадкою, а М. Демченка ввели в оману¹⁰⁸. Очевидно, що відповідні твердження (що ймовірно могли мати під собою певне реальне підґрунтя) українського керівника такого рівня загрожували внутрішньопартійній стабільності та наносили шкоду політичним позиціям пануючого режиму. Тому, цілком можливо, що каральні й компартійні органи зробили все від них залежне, аби загасити інформаційну хвилю. Зрештою, М. Демченко в подальшому відмовився від своїх слів.

¹⁰³ Robert Kuśnierz, *Pomór w “raju bolszewickim”. Glód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, 101.

¹⁰⁴ “Ми б’ємо в Великий дзвін...”. *Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори ...*, 105.

¹⁰⁵ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі ГДА МВС України), ф. 32 (Кримінальні справи судових та позасудових органів), оп. 1, спр. 15389.

¹⁰⁶ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 15348, 15426.

¹⁰⁷ Robert Kuśnierz, *Pomór w “raju bolszewickim”. Glód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, 113.

¹⁰⁸ “Сообщение председателя ГПУ УССР В. А. Балицкого заместителю председателя ОГПУ СССР Г. Г. Ягоде об указаниях начальникам облотделов ГПУ по вопросу о продовольственных затруднениях”, *Голод в СССР. 1929–1934. В 3 т. Т. 2. Июль 1932 – июль 1933*, 684.

Всеохоплюючий голод, жахливі антисанітарні умови існування Києва, велике скупчення голодуючих і безпритульних, розладнаність системи медичного забезпечення спричинили у місті сплеск інфекційних захворювань. Зокрема, епідемія тифу, відповідно до досліджень В. Марочка та О. Мовчан, тривала в Києві впродовж грудня 1931 р. – першої половини 1934 р. Водночас часте вживання в їжу голодуючими дохлих котів, собак, гризунів провокувало різноманітні кишково-шлункові захворювання¹⁰⁹.

Траплялося, що через намагання покрити дефіцит, а також приховати злочинне розбазарювання хліба, останній вироблявся надзвичайно низької якості, із додаванням різних неїстівних домішок. Це негативно впливало на здоров'я споживачів і також сприяло поширенню шлунково-кишкових хворіб. Зокрема, у липні 1932 р. було складено акт лікувальної комісії про те, що хліб, надісланий з київської пекарні № 2 до магазину № 150 (закритого робітничого кооператива), був із значним вмістом піску¹¹⁰.

Одним із джерел поширення інфекцій були безпритульні та жебраки. Відповідно до інформації інспектора з охорони здоров'я, озвученої на засіданні президії Київської міськради 19 березня 1932 р., видно, що в місті постала загроза стрімкого поширення висипного тифу, у зв'язку з масовим прибуттям до Києва безпритульних. Це стосувалося особливо тих, хто мешкав у вже згаданому вище карантині на Вознесенському узвозі, 4¹¹¹. Тоді ж президія прийняла постанову про негайне вилучення безпритульних з вулиць і приміщень Києва, з метою “рішучої боротьби з проявленням загрози поширення в місті висипного тифу”¹¹². У цьому зв'язку вже 21 березня 1932 р. побачила світ постанова Раднаркому УСРР про заходи з ліквідації вуличної безпритульності в радянській Україні¹¹³.

У документах Київської міськради зазначалося, що епідемічний стан міста починаючи з 1932 р. значно погіршувався. У порівнянні з 1931 р. спостерігалось збільшення захворювань, зокрема на висипний тиф та кишкові інфекції. Так, у 1931 р. на висипний тиф захворіло 593 особи, на черевний тиф – 1669, на дизентерію – 172. Відповідно в 1932 р. ці показники відчутно збільшилися: висипний тиф – 836 хворих, черевний тиф – 2601, дизентерія – 1057¹¹⁴.

¹⁰⁹ Василь Марочко, Ольга Мовчан, “Епідемія тифу – наслідок Голодомору”, *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, 47.

¹¹⁰ “Акт лікувальної комісії про постачання киян хлібом з домішками піску”, *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, 145.

¹¹¹ “Витяг з протоколу засідання президії Київської міськради з 19 березня 1932-го року”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4176, арк. 1.

¹¹² “Про вилучення всіх безпритульних з вулиць та приміщень Києва”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4504, арк. 1.

¹¹³ “До Київського Облвиконкому”, ДАК, ф. Р-1, оп. 1, спр. 3879, арк. 41.

¹¹⁴ “Доповідна записка санінспектора м. Києва про епідемічний стан в м. Києві”, *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, 201.

У січні 1933 р. у проекті резолюції київського міськпарткому про стан з висипним тифом у місті чітко наголошувалося, “[...] що рух захворюваності на висипний тиф увесь час зростає та загрожує перетворитися на епідемію”¹¹⁵.

На початку листопада 1933 р. німецький консул А. Генке повідомив послу Німеччини в СРСР, що в Києві лютує висипний тиф. За його твердженнями, середня кількість людей, які щоденно потрапляли із цим захворюванням до лікарень в останній тиждень жовтня становила 109 осіб. При цьому, враховувалися лише мешканці Києва. З неміськими жителями це число зростало до 200. Зрештою, консул резюмував: “Факт, що хвороба настає вже у цю пору року в такому обсязі та загалом у такій серйозній формі, готує міській владі серйозні турботи. Неминучі загороджувальні заходи міста від сільського населення застосовані, але дотепер залишаються без очевидного успіху”¹¹⁶.

Висновки. Таким чином, прагнучи зламати опір української нації, унеможливити її національно-державне відродження комуністичний тоталітарний режим на чолі зі Сталіним здійснив геноцид українців, використавши штучний голод і репресії як знаряддя вбивства мільйонів людей. Вістря геноцидної політики Кремля було спрямовано передусім на українців, які жили в сільській місцевості та були дрібними агровиробниками. Потерпаючи від державного терору та жахливого штучного голоду, вони змушені були шукати кращої долі та порятунку в містах, зокрема і в Києві. Проте для багатьох з них київські вулиці, ринки, церкви ставали місцем їхнього останнього притулку. Численні тіла померлих від голоду та хвороб українських селян хоронили у братських могилах на околицях Києва, міських кладовищах, ярах тощо. Тисячі дітей залишилися сиротами. У місті відбулося стрімке зростання числа безпритульних і підкинутих дітлахів. Значна їх частина потрапляла в київські дитячі будинки або колектори-карантини, де масово гинула від нестерпних умов існування, відсутності їжі та медичного догляду.

Водночас у край нестерпних продовольчих та матеріально-побутових умовах жили тисячі мешканців Києва, насамперед робітники, службовці, студенти, представники творчої інтелігенції, так звані “нетрудові елементи” тощо. Багато з них так само, як і прибулі до Києва селяни, гинули від тривалого голодування, виснаження та пов’язаних з цим супутніх захворювань. Також у місті відзначалися випадки канібалізму, що безперечно свідчить про жахливий вплив Голодомору на українські міста.

¹¹⁵ “Проект резолюції міськпарткому про стан з висипним тифом у м. Києві”, *Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*, 189.

¹¹⁶ “Повідомлення німецького консула у Києві Андора Генке в Посольство Німеччини в СРСР про становище в Україні”, *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*, 972.

REFERENCES

- Arkhylova, Svitlana. "Administratyvno terytorial'nyy podil Kyieva v XX st.". *Rehional'na istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statej*, 4. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2010. 177–190. (in Ukrainian).
- Arkhylova, Svitlana. "Zminy v administratyvno-terytorial'nomu ustroi Kyieva u 20–30-kh rokakh XX st.". *Rehional'na istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statej*, 6. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2012. 199–208. (in Ukrainian).
- Borysenko, Valentyna. "Holodomor 1932–1933 rokiv u misti Kyievi ta peredmisti". *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* 25 (2008): 5–14. (in Ukrainian).
- Dubok, Iryna, Panchenko, Oleksandr. "Dokumenty Derzhavnogo arkhivu mista Kyieva pro Holodomor 1932–1933 rokiv". *Vynyshchennya holodom. Pamiyat' natsiyi: zbirnyk naukovykh statej ta dopovidey uchasnykiv kruhloho stolu do 85-kh rokivyn Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini 20 lystopada 2018 roku*. Kyiv: Logos, 2020. 52–60. (in Ukrainian).
- Holod v SSSR. 1929–1934. V 3 t. T. 1. 1929 – yiul' 1932*, otvetstvennyj sostavnyy Viktor Kondrashyn, v 2 kn., kn. 1. Moskva: MFD, 2011. (in Russian).
- Holod v SSSR. 1929–1934. V 3 t. T. 2. Yiul' 1932 – yiul' 1933*, otvetstvennyj sostavnyy Viktor Kondrashyn. Moskva: MFD, 2012. (in Russian).
- Horokh, Mykola. *Zoloto – derzhavi! Torhsyn u radyans'kiy Ukrayini, 1931–1936*. Kyiv: HREC PRESS, 2020. (in Ukrainian).
- Ivanets', Andriy, Petrenko, Ivan. "Kyiv u roky Holodomoru-henotsydu (1932–1933 rr.)". *Ukrains'kyj selianyn* 25 (2021): 94–101. (in Ukrainian).
- Kovalenko, Lidiia, Maniak, Volodymyr. *33-j: holod: Narodna Knyha-Memorial*. Kyiv: Rad. pys'mennyk, 1991. (in Ukrainian).
- Krynyk, Evhenyj, Tazhydynova, Yryna, Khlynyna, Tat'iana. *Povsednevnyy myr sovetskoho cheloveka 1920–1940-kh hh.: zhyzn' v uslovyakh sotsyal'nykh transformatsiy*. Rostov na Donu: YuNTs RAN, 2011. (in Russian).
- Kul'chyts'kyj, Stanislav. *Holod 1932–1933 rr. v Ukraini iak henotsyd: movoiu dokumentiv, ochyma svydki*. Kyiv: Nash chas, 2008. (in Ukrainian).
- Kyiany – svidky holodomoru*, uporiad. Roman Krutsyk. Kyiv: [B. v.], 2009. (in Ukrainian).
- Lysty z Kharkova: holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italijs'kykh dyplomativ, 1932–1933 roky*, uporiadnyk Andrea Gratsiozi. Kharkiv: Folio, 2007. (in Ukrainian).
- Marochko, Vasyl', Movchan, Ol'ha. "Epidemiia tyfu – naslidok Holodomoru". *Natsional'na knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv*, vidpovidal'nyj redaktor Vasyl' Marochko. Kyiv: Feniks, 2008. 37–47. (in Ukrainian).
- Marochko, Vasyl'. "Holodna smert' na vulytsiakh Kyieva". *Natsional'na knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv*, vidpovidal'nyj redaktor Vasyl' Marochko. Kyiv: Feniks, 2008. 29–36. (in Ukrainian).
- Marochko, Vasyl'. "Terytoriia i naseleattia Kyieva ta prymis'koi smuhy". *Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv*, vidpovidal'nyj redaktor Vasyl' Marochko. Kyiv: Feniks, 2008. 11–15. (in Ukrainian).
- Marochko, Vasyl'. "Torhsyny Kyieva: khlib za zoloto". *Natsional'na knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv*, vidpovidal'nyj redaktor Vasyl' Marochko. Kyiv: Feniks, 2008. 58–65. (in Ukrainian).

- Mel'nychuk, Ol'ha. "Systema VUK «Torhsynu» na Kyivshchyni: orhanizatsiyna struktura". *Pytannya istoriyi Ukrainy* 12 (2009): 264–267. (in Ukrainian).
- Movchan, Ol'ha. *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv USRR. 1920-ti rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. (in Ukrainian).
- "My biemo v velykij dzvin..." : *Holodomor 1932–1933 rr. ochyma ukr. diaspori: dok. z fondiv TsDAVO Ukrainy.* Kyiv: "Horobets", 2008. (in Ukrainian).
- Osokyna, Elena. *Za fasadom "stalynskoho yzobylyia": Raspredelenye y rynek v snabzhenyy naseleniya v hody yndustryalizatsyy. 1927–1941.* Moskva: "Rossyjskaia polytycheskaia entsyklopedyia" (ROSSPEN); Fond pervoho prezydenta Rossyy B. N. El'tsyna, 2008. (in Russian).
- Pyrih, Ruslan (Ed). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy.* Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia", 2007. (in Ukrainian).
- "Represovani" *schodennyky. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini,* za redaktsiieiu Yaroslava Fajzulina. Kyiv: Feniks, 2018. (in Ukrainian).
- Rozsekrechena pamiat': Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD, uporiadkuvannia Valentyna Borysenko.* Kyiv: Kyievo-Mohylian. akad., 2008. (in Ukrainian).
- Sharpatyy, Viktor. "Funktsionuvannya v Ukraini kartkovoyi systemy zabezpechennya naselennya khiboproduktamy: 1929–1935 rr.". *Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrainy* 1 (61) (2012): 137–143. (in Ukrainian).
- Ukrainskyi Holokost 1932–1933: svidchennia tykh, kto vyzhyv,* za red. o. Yu. Mytsyka, t. 2. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia", 2004. (in Ukrainian).
- Ukrainskyi Holokost 1932–1933: svidchennia tykh, kto vyzhyv,* za red. o. Yu. Mytsyka, t. 4. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia", 2008. (in Ukrainian).
- Vakulyshyn, Serhij. *Holodova katastrofa v Kyievi.* Kyiv: Heoprynt, 2005. (in Ukrainian).
- Vrons'ka Tamara, Kul'chyts'kyi, Stanislav. "Radyans'ka pasportna systema". *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* 3 (1999): 33–43. (in Ukrainian).

KYIV UNDER CONDITIONS OF GENOCIDE 1932-1933

Ivan PETRENKO

National Museum of the Holodomor Genocide
Genocide, Crimes Against Humanity and War Crimes Research Department
3 Lavrska Street, Kyiv, 01015, Ukraine.
E-mail: ivanpetrenko753@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>

The author examines the life of Kyiv under the conditions of committing the crime of genocide against Ukrainians in 1931–1933 by the communist totalitarian regime, based on archival documents and testimonies of witnesses.

Forcing industrialization and the crisis of grain procurement of the late 1920s inspired Stalin and his associates to implement radical socio-economic transformation in the agricultural sector in the communist spirit. The goal was to destroy the market and private agricultural producers by trapping peasant owners in collective farms (artels, communes) controlled by the communist state. The policy of collectivization, "dekulakization", grain harvesting loads and taxes resulted in impoverishment and destruction of peasant individual farming.

The increase in peasant of farmers' migration to cities and working villages, which was observed since that time, with the intention of preventing of collective farm slavery, poverty and finding a job at one of the industrial facilities that were already functioning or being built during the implementation of the first five-year plan.

This process has gained momentum with the first outbreaks of famine in different regions of Soviet Ukraine at the end of 1931 – in early 1932, which were the result of an exorbitant grain procurement campaign of 1931/32. The escape of peasants to cities peaked in 1932–1933 when the Stalin regime orchestrated the genocidal destruction of part of the Ukrainian nation through artificial famine.

Kyiv, as a regional center, was no exception. Ukrainian peasants, often entire families primarily from the Kyiv suburban strip and the region, employed various means to reach the city, such as walking, using railways, or river transport like steamboats along the Dnipro. In December 1932, the communist regime eventually introduced passports, in order to deprive peasants of the opportunity to buy tickets and freely travel outside their settlements, by denying the peasants' right to have relevant personal documents.

In an effort to prevent numerous masses of peasants from entering the city, the Communist Party authorities put up police outposts at the entrances to Kyiv, not to release peasants outside the railway station, etc. Nevertheless, despite the power obstacles, many people managed to break through to the heart of the city through the numerous borders of the security forces. Those who were lucky sought to get to the city's market places in order to exchange their valuables and various belongings for food. They also sought refuge and alms near Kyiv churches that had not yet been destroyed or closed by the communist regime. At the same time, long lines lined up for bread to Kyiv shops, formed from Kyiv residents and fugitives from the countryside. The fugitives especially strived to get to the Torgsyns, which had a large assortment of various food products and let them for currency, gold and other jewels.

Due to prolonged starvation and extreme exhaustion, hundreds of people were dying on the streets of Kyiv. Every day, their bodies (and often half-alive ones) were being picked up by representatives of the city's communal services and taken to mass graves on the outskirts of the city, numerous Kyiv cemeteries, tracts, etc. The high mortality of the adult population has caused a rapid increase in child homelessness, which perceptibly affected Kyiv in the years of the Holodomor-genocide in particular. Thousands of children, willing to seek food, begged on the streets of Kyiv, near churches, markets, and bread shops. Many of them were taken to city orphanages and quarantine collectors, where there were no living conditions. Therefore, a large part of the children were dying of hunger, exhaustion and associated diseases.

Along with the peasants, various categories of the urban population, including Kyiv one, suffered from systematic malnutrition and even hunger. Since the end of the 1920s, because of food supply crisis and the regime's desire to introduce a communist system of food procurement and distribution of supplies, a card system for bread, and later for the rest of the basic foodstuffs, operated in the cities. It could not satisfy normal food needs, was extended only to certain categories of citizens and was operated with significant interruptions and defects. Thus, numerous groups of people actually ended up on the limit of starving survival. This was especially felt by Kyiv workers, students, representatives of the creative intelligence, etc. There were frequent cases when workers died at their workplaces from prolonged starvation, while the Soviet state had in its reserves bread forcibly taken from the peasants.

At the same time, on the background of starvation, mass deaths, and unsanitary conditions, a significant outbreak of infectious diseases had been observed in Kyiv during 1932–1933. They were also the reason of the rapid increase in mortality.

Keywords: Kyiv, Holodomor, famine, communist regime, genocide, peasants.